
SZEMLE

SZABÓ ERZSÉBET

A jelentés fregeánus és kripkeánus aspektusának összefüggéseiről

Az utóbbi években a nyelvfilozófia és a megismeréstudomány érdeklődése újra fokozottan Frege felé fordult. Ez érthető. Frege a természetes nyelv vizsgálata során sajátosan kapcsolja össze a két területet.

Frege a köznyelvet mintegy mellékesen, egy háromszintű – a tökéletes nyelv (egy egyetemes jelölésrendszer), a tudományok szaknyelve (formulanyelvek) és a természetes nyelv egyfajta hierarchiáját tételező – jelelmélet keretein belül, elsősorban a gondolkodásban játszott teljesítőképessége tekintetében, e teljesítmény megsokszorozásának célja felől vizsgálja.¹ Meglátása szerint nyelvünk kognitív teljesítőképessége javítható: a nyelvi kifejezések ugyanis – így Frege állítása – konstitutív kapcsolatban állnak a „tisztá gondolkodással”; e kapcsolat mibenlétének megértésével ezért felismerhetjük azokat a bizonytalanságokat és tévedéseket, amelyek kifejezőeszközeink formai sajátosságaiból és használatából származnak, és melyek gondolkodásunkat gyakran elhomályosítják.

Frege a nyelvi jelek és a „tisztá gondolkodás” ezen kapcsolatát az *értelem* (Sinn) fogalma segítségével, a jelek szemantikai tulajdonságainak és használatának tárgyalásán belül ragadja meg. Álláspontja szerint a nyelvi jelek megneveznek vagy megjelölnek egy *jelöletet* (Bedeutung), és kifejeznek egy *értelmet*; továbbá kapcsolódik hozzájuk egy a jelhasználó által a jelöletükről alkotott szubjektív *képzet*. A tulajdonnevek például – mint amilyen a 'Hajnalcsillag' szó, vagy 'A Hajnalcsillag a Vénusz' kijelentő mondat – szokásos használatuk során egy valós vagy egy absztrakt *tárgyat* jelölnek meg (esetünkben például megjelölik a Hajnalcsillagot, illetőleg az 'igaz' igazságértéket); értelmük a megjelölt tárgy *egy megadási módjával*, példánkban adva lételének egy módjával ('a második bolygó a Naptól' stb.), illetőleg egy gondolattal ('a Hajnalcsillag nem más, mint a Vénusz' stb.) azonos; képzetként pedig egy a jelhasználó által a tárggyal, illetőleg a gondolattal (alkotórészeivel) asszociált érzetekre, érzelmekre, cselekvésekre stb. való emlékezésből származó *belső kép* kapcsolódik hozzájuk. A *nyelvi jelek használata* ennél fogva Frege szerint egyfelől a *jelöllet megadásában*, azaz a jelnek egy értelemmel és egy szubjektív képzetrel való összekapcsolásában, másfelől pedig e jelöllet megértésében áll. Ez utóbbi a nyelv mindennapi

¹ Fontos megjegyezni, hogy Frege érdeklődésének középpontjában a matematikának a pszichológától való függetlenítése, annak filozófiai és logikai megalapozása, valamint egy megbízható tudományos módszer kidolgozása állt.

– a jelöletről szóló – szokásos használata során csak a kifejezett értelem, azaz az *adva* létél módjának / a gondolatnak a megragadását foglalja magában.² Míg ugyanis az egyén tudattartalmához tartozó, szubjektív képzetek mások számára alapvetően hozzáférhetetlenek, addig Frege szerint a lehetséges (ismert és még nem ismert) megadási módok többek, olykor az egész emberiség közös rendelkezésére állnak, nemzedékről nemzedékre öröklődnek, azaz az egyes tudattartalmaktól függetlenül is léteznek, és sokak által megragadhatók. A megértés nehézségei ennél fogva vagy (a) a jelhasználók hibájából – a megértés során képződött önálló képzeteknek a jelentéssel való összekeveréséből stb. –, vagy (b) a médium, pl. az írás, a hangfelvétel stb. fogyatékoságaiból (az értelemkifejezés szolgálatában álló körülmények rögzíthetetlenségéből)³ származnak, vagy pedig (c) a nyelv sajátosságaira vezethetők vissza, példának okáért arra, hogy egyes jelek, például az 'Arisztotelész' név, értelme ingadozhat, azaz jelölete több különböző módon is megadható ('Platón tanítványa és Nagy Sándor nevelője', 'Nagy Sándor Sztageirából származó nevelője'), vagy hogy ugyanaz az értelem különféle módokon ('ló', 'paripa', 'gebe', 'Pferd', 'Roß', 'horse' stb.) is kifejezhető. De e sajátosságokhoz tartozik az is, hogy a nyelvben minden jel, így az olyan is, mint amilyen pl. az 'Odüsszeusz', értelme révén (értelemmel Frege feltételezése szerint a nyelvbe bevezetett minden tulajdonnév rendelkezik) olyan látszatot kelt, mintha megjelölne valamit, mégha jelölete nem is létezik, vagy ha létezik is ('a nép akarata'), pontosan nem körülhatárolható, stb. A képzeteknek az értelemtől való elkülönítésével, az értelem ingadozásának korlátozásával, egyes kifejezések egyenértékűségének tudatosításával, az üres neveknek a jelöletről szóló beszédből való kiküszöbölésével, értelmük látszattertelemként való leleplezésével, és a demagógia kerülésével stb. ezért javítható a megértés minősége.⁴ Frege szerint ez egyben a gondolkodás minőségének javulását is magával vonja. Meglátása szerint ugyanis az *értelem fogalma konstitutív módon kapcsolódik a gondolkodás fogalmához*. A kapcsolat mibenléte az azonosságállítások példáján könnyen belátható: az $a = b$ formájú azonosságállítások az $a = a$ állításokkal szembeni kognitív jelentősége – informatív (nem triviális), és többnyire nem a priori volta – az a és b kifejezések értelme közötti különbséghez kapcsolódik. 'A Hajnalsillag azonos az Alkonycsillaggal' állítás által közvetített tudás attól függ, ki mit ismer a két

² Frege három beszédet – *jelöletről, értelemről és képzetekről* szólót – különböztet meg. Az értelemről szólót nem szokásos használatnak nevezi, a képzetekről szólót pedig a pszichológia, az irodalom stb. körébe utalja.

³ Az 'én', 'itt', 'ott', 'ma', 'tegnap' szavak értelméhez a beszédet kísérő körülmények – a beszélő, a hely, vagy az időpont – is hozzájárulnak. Többen erre hivatkozva állítják, hogy Frege szerint az értelem nem leírás természetű.

⁴ E követelmények szigorúsága Frege korai és kései műveiben, megjelent és kéziratban maradt írásaiban eltérő.

koextenzív kifejezés, a 'Hajnalcsillag' és az 'Alkonycsillag' értelmeként, vagyis hogy számára a jelöllet miképpen adott.⁵

Frege-nek az értelem fogalmára vonatkozó ezen (és itt nem ábrázolt további) elképzeléseit az elmúlt évtizedekben számos igen komoly kritika érte. Ma már méltatói és követői közül sem kérdőjelezi meg senki a fogalom homályosságát, ontológiai vonatkozásainak kifejtetlenségét, a meghatározásában bekövetkezett, ám Frege által nem reflektált finom változ(tat)ásokat, és kevesen vannak azok is, akik Kripke kritikai észrevételeit – modális, episztemikus és szemantikai ellenvetéseit – követően is kitartanak a nyelvfilozófia által hagyományosan Frege-nek tulajdonított állítás, a jelöllet értelem általi meghatározottsága és kizárólagos elérhetősége mellett. Mindazonáltal az ellenvetések elfogadói között is vannak olyanok – különösen a megismeréstudomány területén dolgozó kutatók, de mások is –, akik úgy gondolják, hogy Frege-nek egy tekintetben mindenképpen igaza van: abban az intuíciójában ugyanis, hogy *a jelentésnek van egy olyan aspektusa, ami a kognícióval kapcsolatba hozható*. Ezen aspektus megléte nélkül nehéz lenne ugyanis megmagyarázni az $a = b$ típusú mondatok informativitását.

A kripkei és a fregei álláspont összeegyeztetésére, a jelentés ezen episztemikus aspektusának a meghatározására az elmúlt évtizedekben számos elképzelés született.⁶ Az egyik legújabb és legizgalmasabb kortárs elgondolás David Chalmers *episztemikus kétdimenzionalizmusa*.⁷ Chalmers a két koncepció összefüggéseit és összeegyeztetésének egy lehetséges módját Kripke Frege- (Russel- Searle- és Kant-) kritikájának történeti pozicionálásából kiindulva határozza meg. Meglátása szerint a jelentés leíró elméletei ellen irányuló Kripke-kritikának a modalitás és a megismerés összefüggései vonatkozásában megnyilvánuló következményei *a jelentés (meaning), az ész és a modalitás fogalmai* közti Frege, Kant és Carnap nevével jelzett *konstitutív kapcsolatok* megszűnéséhez, pontosabban: a jelentés, az ész és a modalitás fogalmait összekapcsoló szemantikai háromszög az ész fogalmához vezető szarainak (modalitás-ész, jelentés-ész) széttöréséhez vezettek. Chalmers úgy véli, hogy *a kapcsolatok létrejöttét és a háromszög felbomlását egyaránt a modalitás fogalma alapozza meg*. (a) A kapcsolatok alapját a *szükségszerűség* és az *aprioricitás* kanti összekapcsolása képezte: a háromszögben a jelentés fregeánus fogalma az ész fogalmához kapcsolt modalitás fogalma segítségével, azaz egyfajta fregeánus-intenzióként explikálódott. (b) A kapcsolatok felbomlásához (így többek között az a posteriori szükségszerűség és az esetleges a priori tételezéséhez) pedig az ve-

⁵ Fenti megállapításaim alapvetően két, a köznyelvvél részletesebben foglalkozó íráson, az *Értelem és jelöllet* (1892), valamint a *Logikai vizsgálódások* (1918) első részén (*A gondolat*) alapulnak.

⁶ Gondoljunk csak az 1980-as évektől maig népszerű ún. *okási leíráselméletekre* (Lewis, Kroon, Jackson), vagy az 1990-es évek végének *merevített leírás elméleteire* (Nelson).

⁷ DAVID CHALMERS koncepcióját legújabb összegző írása – *Epistemic two-dimensional Semantics*. = *Philosophical Studies* 2004/118. 153–226., valamint a *The Nature of Epistemic Space* című, jelenleg még publikálatlan tanulmánya (<http://consc.net/papers/espace.html>) alapján rekonstruálom.

zetett, hogy Kripke a kauzális-történeti referálásról alkotott elképzeléseit összekapcsolta a *lehetőség tényellentétes fogalmával*: elképzelése szerint a maximálisan specifikált tényellentétes lehetőségek (a világ lehetséges állapotainak) terében a nyelvhasználók egy tulajdonnév kimondásával mereven (és szükségszerűen) ugyanarra a bevezetéskor a névhez kapcsolt és a nyelvhasználók történeti láncolata által megőrzött entitásra referálnak. Chalmers meglátása szerint ezért ahhoz, hogy magyarázatot találjunk azon anti-kripkeánus intuíciónkra, miszerint a koreferáló kifejezések intenziója nem teljesen azonos, hanem – ahogy az $a = b$ típusú azonosságállítások is példázzák – a kognitív jelentőség vonatkozásában eltérő, célszerű a Kripke kritikáját megalapozó modális fogalom, a *lehetőség tényellentétes fogalmának* felülvizsgálatából kiindulni. Ehhez a *kétdimenziós modális szemantika keretelmélete* megfelelő kiindulási pontot kínál.

A kétdimenziós szemantika keretelmélete szerint nyelvi kifejezéseink extenziói nemcsak egyféleképpen függenek a tényektől, miként azt a hagyományos (egydimenziós) intenzionális szemantika tételezi, hanem kétféleképpen is. Egy kifejezés kimondott vagy leírt példányát egy x világ viszonylatában nemcsak úgy értékelhetünk, hogy az x világot *tényellentétesnek tekintjük*, hanem úgy is, hogy *aktuálisnak*. A kifejezéshez így a tényekről alkotott hipotéziseink függvényében vagy egy ún. *másodlagos intenziót* (olyan függvényt, ami extenziót rendel minden lehetséges világhoz), vagy egy *elsődleges intenziót* (extenzió-aktuális világ függvényt) rendelünk; a kifejezés szemantikai viselkedését pedig egy a másodlagos intenzióknak az aktuálisnak tekintett világtól való függését megragadó *kétdimenziós intenzióval* írjuk le.⁸ A keretelmélet valamennyi értelmezője egyetért abban, hogy a másodlagos intenziók a hagyományos értelemben vett, *kripkeánus*, vagy még inkább *kvázi-kripkeánus intenziók*, melyek tehát a *lehetőségek tényellentétes tartományában*, azaz az aktuális világból elérhető lehetséges világok vonatkozásában választják ki a kifejezések egyes példányainak aktuális világbeli referenseit és extenzióit. Az elsődleges intenziók értelmezése és a kétdimenziós intenziók szerepének – azaz a két intenzió kapcsolatának – megítélése tekintetében azonban az álláspontok eltérnek egymástól.⁹

Chalmers értelmezésének alapgondolata az, hogy a *lehetőség tényellentétes fogalma* mellett *létezik egy episztemikus lehetőségfogalom*, fő állítása pedig azt mondja ki, hogy az *elsődleges intenzió* a kifejezéspéldányok *maximális episztemikus lehetőségektől való episztemikus függését* ragadja meg. Chalmers álláspontja szerint az episztemikus lehetőségek olyan lehetőségeket ábrázolnak, amelyek fennállását *a priori* módon – pusztán fogalmaink és kognitív képességeink alapján – *nem zárhatjuk ki*.

⁸ A keretelmélet kidolgozását a kétdimenzionalisták Martin Davis és Lloyd Humberstone nevéhez kapcsolják, alapelgondolásait pedig Kaplan, Stalnaker és Evans nevével hozzák összefüggésbe.

⁹ A keretelméletnek számtalan különböző értelmezése létezik: a két fő értelmezés – a *metaszemantikai* (Stalnaker) és az alábbiakban ismertetett *episztemikus értelmezés* (Chalmers) – mellett figyelemre méltó még Vlach *temporalis*, Davies és Humberstone *modális*, Kaplan *kontextuális* és Jackson *szemantikai* interpretációja. Vö. M. DAVIES – D. STOLJAR: Introduction. = *Philosophical Studies* 2004/118. 1–10.

Tartományuk *határait* a fogalmi ellentmondások nélküli, racionális gondolkodás határai – az episztemikus („logikai”) szükségszerűségek – vonják meg. Chalmers a maximálisan specifikált koherens episztemikus lehetőségeket a maximálisan specifikált tényellentétes lehetőségek mintájára *szcenárióknak*, vagy *központosított lehetséges világoknak* (centered world) nevezi. Meglátása szerint mikor e világok egyikét hipotetikusán aktuálisnak tekintjük, akkor azt – a világ egy megfelelő *D* (kanonikus) leírása alapján – a *mi* aktuális világunként gondoljuk el: olyan episztemikusan lehetséges világként tehát, melyet egy a világban elfoglalt aktuális helyzetünkre vonatkozó „te ez vagy” és „most *t* időpillanat van” leírás központosít. Chalmers szerint egy kifejezés ezen világ viszonylatában való elsődleges értékelése minden empirikus tapasztalat nélkül is elvégezhető: a világ egy kanonikus leírásának – egy *L* ideális nyelven megfogalmazott, episztemikusan teljes és „világsemlleges” deskripciójának – ismeretében, és a világbeli helyzetünkre vonatkozó információk birtokában ugyanis kifejezéseink extenziója és intenziója *a priori* módon, azaz kizárólag fogalmainkra és racionális képességeinkre támaszkodva akár egy egyszerű $D \supset S$ kondicionális vagy a Ramsey-teszt segítségével is meghatározható. Az elsődleges intenzió tehát Chalmers értelmezésében (ideális nyelven megfogalmazott kanonikus leírások alatt tekintett) episztemikus lehetőségektől való episztemikus függést reprezentál. Ebben a tekintetben, így Chalmers, *nagyon hasonló* a Kripke fellépése előtti szemantikai háromszög *fregeánus-intenziójához*.¹⁰

Chalmers kétdimenziós értelmezésében tehát a modalitás fogalmának ambivalenciája – tényellentétes és episztemikus értelme – és az értékelés alapjául szolgáló világ modális állapotára (aktuális, tényellentétes voltára) vonatkozó intuíciónk opcionálitása következtében kifejezéseinkhez nem egy, hanem két jelentés: egy *kvázi-kripkeánus* (modális) és egy *kvázi-fregeánus* (episztemikus) intenzió is kapcsolódik. Chalmers hangsúlyozza, hogy noha a jelentés e két válfaja külön-külön is vizsgálható, a kifejezések *teljes* jelentését és teljes szemantikai profilját – a Chalmers által a modális tér két tartománya, a tényellentétes és az aktuálisként elgondolható episztemikus mező között tételezett összefüggések következtében – csak kétdimenziós elemzéssel adhatjuk meg.

Mindezek alapján már könnyen magyarázatot adhatunk az $a = b$ típusú, Kripke által a posteriori szükségszerűnek tekintett azonosságállítások kapcsán megfogalmazott fregeánus intuíciónak. Chalmers szerint egy *S* mondatpéldány *szükségszerű*, vagy *kontingens* volta a tényellentétes modális mezőhöz, azaz a kifejezés kvázi-kripkeánus intenziójához, *S a priori*, vagy *a posteriori* tudhatósága pedig az episztemikus térhez, vagyis a kvázi-fregeánus intenzióhoz kapcsolódik. Ezen értelmezés szerint azok a mondatok fejeznek ki a posteriori szükségszerűséget, melyek

¹⁰ Az *értelem* és az *episztemikus intenzió* fogalmának egyéb vonatkozásairól, az *a priori* és a *kognitív jelentőség* fogalmi közti különbségekről bővebben lásd DAVID CHALMERS: On Sense and Intension című tanulmányát In: (Ed.) J. Tomberlin: *Philosophical Perspectives 16: Language and Mind*. Blackwell, Oxford, 2002. 135–182.

másodlagos intenziója minden lehetséges világban igaz, elsődleges intenziója viszont legalább egy scenárión hamis.¹¹

Chalmers megközelítésével kapcsolatban az elmúlt években több kritika is megfogalmazódott. A témánk szempontjából legizgalmasabb kérdés kétségtelenül a fregeánus intenzió modális megalapozhatóságához, a kripkeánus és a fregeánus intenzió közti kapcsolat modális alapon való megteremtéséhez kapcsolódik: definiálhatjuk-e úgy a modalitás fogalmát, hogy az kapcsolatot teremtsen a racionális és a modális tartomány, az a priori és az a posteriori megismerés között? És egyáltalán: vajon egy ideális leírásnak megfelelően elgondolható episztemikusan lehetséges világ lehorgonyozható-e az aktualitásban az (individuum- és idő-) centrum („én-most-itt”) lehorgonyzásával? Chalmers ezekkel a kérdésekkel nem foglalkozik, pedig értelmezése csak ezek kifejtésével lenne igazán meggyőző.

¹¹ Ennek megfelelően: Egy *S* mondatpéldány akkor és csak akkor *esetleges a priori*, ha elsődleges intenziója valamennyi scenárión igaz, másodlagos intenziója viszont néhány világban hamis.

mun. hsz. pl.

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

Frege aktualitása

2006

3

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE	REVUE DE LITTÉRATURE GÉNÉRALE ET COMPARÉE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA	DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

VARGA László ✓
főszerkesztő / directeur de la revue

BODNÁR György ✓

T. ERDÉLYI Ilona ✓

GRÁNICZ István *ilona*

KARAFIÁTH Judit ✓
könyvrovat / livres

KÖPECZI Béla ✓

ODORICS Ferenc ✓

SZILI József *ilona*

SŐRÉS Zsolt ✓
technikai szerkesztő / révision des textes

SZ. ZEHERY Éva ✓
szerkesztőségi titkár / secrétaire

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11 – 13. Tel.: 279-2762, Fax: 3853-876
E-mail: helikon@iti.mta.hu

2006/3. – LII. évfolyam Megjelenik negyedévenként	2006/3. – LII. année Revue trimestrielle
--	---